

D. Jasilionis
V. Stankūnienė
A. Maslauskaitė
D. Stumbrys

LIETUVOS DEMOGRAFINIŲ PROCESŲ DIFERENCIACIJA

VILNIUS 2015

UDK 314(474.5)
Li232

Lietuvos demografinių procesų diferenciacija

Studijos autoriai: dr. Domantas Jasilionis
prof. habil. dr. Vladislava Stankūnienė
prof. dr. Aušra Maslauskaitė
Daumantas Stumbrys

Recenzentai: doc. dr. Inga Blažienė, Lietuvos socialinių tyrimų centras
doc. dr. Vladas Gaidys, Lietuvos socialinių tyrimų centras

Lietuvių kalbos redaktorė – Jurgita Dambrauskaitė

Leidinyi rekomenduotas spaudai Lietuvos socialinių tyrimų centro tarybos. Protokolas Nr. MT-5, 2015-09-11

ISBN 978-9955-531-49-4

© Lietuvos socialinių tyrimų centras

PRATARMĖ

Šioje mokslo studijoje apibendrinami ir pristatomi mokslinio projekto „Demografinių procesų diferenciacija ir jos įtaka Lietuvos gyventojų raidos tvarumui“¹ įgyvendinimo metu gauti nauji mokslo duomenys ir jų analizės rezultatai, taikytos teorinės-metodologinės priegigos bei rekomendacijos demografinių procesų diferenciacijos tyrimų plėtrai ir gyventojų (demografinėi) politikai. Mokslinio projekto tikslai: 1) kurti inovacines integruotų gyventojų registrų, gyventojų surašymų ir kontekstinių longitudinių bei agreguotų duomenų bazes ir naujus demografinių procesų diferenciacijos analizės algoritmus; 2) gauti naujos kartos mokslo žinių, itin svarbių Lietuvai ir kitoms ES šalims siekiant kompleksiskai vertinti demografinių procesų diferenciacijas ir jų poveikį demografinės raidos tvarumui; 3) remiantis naujos kartos patikima moksline informacija ir inovaciniais metodologiniais sprendimais kurti ir skleisti metodologines rekomendacijas demografinių procesų diferenciacijos tyrimų plėtrai.

Mokslinio projekto tyrimo rezultatais pagrįstos mokslo studijos empirinis pagrindas – tarptautiniu mastu unikalūs ir metodologiniu požiūriu inovaciniai su 2011 m. gyventojų surašymu sujungti longitudiniai duomenys. Publikacijoje pateikiama ir lyginama su kitomis šalimis statistinė informacija apie gimstamumo, pirmųjų santuokų, pirmųjų skyrybų, mirtingumo pagal priežastis bei emigracijos rodiklių skirtumus pagal išsilavinimą, ekonominio aktyvumo statusą, santuokinį statusą, tautybę ir gyvenamąją vietą. Tyrimo rezultatai patvirtina prielaidą, kad dauguma demografinių procesų pokyčių vyksta labai selektyviai – demografinės problemos koncentruojasi tam tikrose sociodemografinėse ir socioekonominėse grupėse. Tokie prieštaringi ir selektyvūs demografiniai pokyčiai rodo, kad šalies socialinė ir ekonominė raida išlieka nesubalansuota. Nepalankūs demografiniai rodikliai stebimi palyginti dideliuose visuomenės segmentuose ir tai lemia atitinkamai nepalankius šalies rodiklius, kelia grėsmę tvaresnei demografinėi raidai ateityje.

Gyventojų surašymo ir mirtingumo informacija buvo sujungta Lietuvos statistikos departamento itin aukštos kvalifikacijos specialistų dėka.

¹ Projektas vykdomas įgyvendinant Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę finansuojamą projektą (sutarties Nr. VP1–3.1–ŠMM–07–K–02–067).

Sėkmingai perimta ir Lietuvos duomenims pritaikyta inovacinė metodika leido parengti agreguotų sujungtų demografinių duomenų informaciją, kurios pagrindu buvo atliekami visi demografinių rodiklių skaičiavimai šiai mokslo studijai. Autoriai ypač dėkoja Daliai Ambrozaitienei, Olgai Trofimovai ir Vandai Vaitekūnienei, be kurių kūrybinio darbo šis tyrimas nebūtų buvęs įmanomas. Dėkojame Makso Planko demografinių tyrimų instituto (Vokietija) mokslininkams dr. Vladimirui M. Shkolnikovui, dr. Pavelui Grigorjevui, dr. Sebastianui Klüseneriui ir dr. Dmitrijui Ždanovui už vertingus metodologinius pasiūlymus įgyvendinant projekto metu vykdytus tyrimus. Mokslinio projekto grupės nariai taip pat dėkingi Nacionalinio demografinių tyrimų instituto (Prancūzija) mokslininkams prof. Jacquesui Vallinui, dr. France Meslé ir dr. Marketai Pechholdovai už jų metodologinį indėlį kuriant mirtingumo pagal priežastis tyrimo algoritmus.

Mokslo studijos autoriai tikisi, kad leidinyje pateikiama aktuali ir kokybiškai nauja mokslinė informacija bus įdomi ir naudinga socialinės bei sveikatos politikos kūrėjams ir vykdytojams, mokslininkams bei visuomenei, norinčiai geriau suprasti mūsų šalies demografinių procesų pokyčių priežastis ir galimus gyventojų raidos scenarijus ateityje.

TURINYS

1. ĮVADAS	7
2. TYRIMO DUOMENYS IR METODOLOGIJA.....	11
2.1. Su gyventojų surašymu sujungtų duomenų bazių formavimo metodologiniai principai.....	11
2.2. Sociodemografiniai kintamieji ir jų kategorijos.....	16
2.3. Demografinių procesų diferenciacijos vertinimo metodai.....	17
3. GIMSTAMUMO DIFERENCIACIJA	20
3.1. Gimstamumo kitimas ir diferenciacijos vertinimas	20
3.1.1. <i>Gimstamumo raida ir diferenciacijos vertinimo problema</i>	20
3.1.2. <i>Gimstamumo diferenciacijos tyrimai: istorinis tyrimų plėtros kontekstas</i>	22
3.1.3. <i>Gimstamumo diferenciacija pagal gyvenamąją vietovę: tyrimų apžvalga</i>	25
3.1.4. <i>Gimstamumo diferenciacija pagal išsilavinimą: tyrimų apžvalga</i>	27
3.1.5. <i>Gimstamumo diferenciacija pagal tautybę: tyrimų apžvalga</i>	31
3.2. Lietuvos gimstamumo modelio kaita ir diferenciacija	35
3.2.1. <i>Lietuvos gimstamumo lygio kitimo bendra trajektorija</i>	35
3.2.2. <i>Lietuvos gimstamumo diferenciacija pagal gyvenamąją vietovę</i>	36
3.2.3. <i>Lietuvos gimstamumo diferenciacija pagal išsilavinimą</i>	47
3.2.4. <i>Lietuvos gimstamumo diferenciacija pagal tautybę</i>	60
4. SANTUOKŲ IR IŠTUOKŲ DIFERENCIACIJA	73
4.1. Santuokinio elgesio socioekonominė diferenciacija.....	73
4.1.1. <i>Santuokinis elgesys ir socialinė klasė: trys teoriniai argumentai</i>	74
4.1.2. <i>Moterų santuokinio elgesio diferenciacija Lietuvoje</i>	82
4.2. Ištuokų socioekonominė diferenciacija.....	89
4.2.1. <i>Skyrybos, socialinė klasė ir visuomenės kaita</i>	90
4.2.2. <i>Skyrybos, lytis ir socialinė klasė</i>	92
4.2.3. <i>Ištuokų demografinė raida: Lietuva lyginamojoje perspektyvoje</i>	97
4.2.4. <i>Ištuokų socialinė ekonominė diferenciacija Lietuvoje</i>	101

5. MIRTINGUMO DIFERENCIACIJA.....	109
5.1. Mirtingumo kitimas ir diferenciacijos vertinimas	109
5.1.1. <i>Mirtingumo raida ir diferenciacijos vertinimo problema</i>	109
5.1.2. <i>Šiuolaikiniai gyventojų mirtingumo diferenciacijos veiksniai: teorinės tyrimo prielaidos</i>	112
5.1.3. <i>Lietuvos gyventojų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ir mirtingumo pokyčiai 2000–2014 m.</i>	123
5.2. Lietuvos gyventojų mirtingumo pagal priežastis diferenciacija.....	127
6. EMIGRACIJOS DIFERENCIACIJA	161
6.1. Gyventojų emigracijos diferenciacijos tyrimo problema	161
6.2. Gyventojų emigracija: teorinės prieigos ir Lietuvos kontekstas	162
6.2.1. <i>Migracijos teorijų apžvalga</i>	162
6.2.2. <i>Lietuvos gyventojų emigracijos pokyčiai: istorinis ir politinis kontekstas</i>	163
6.3. Gyventojų emigracijos sociodemografinė ir socioekonominė diferenciacija	166
7. IŠVADINĖS PASTABOS: DEMOGRAFINĖS DIFERENCIACIJOS VAIDMUO DEMOGRAFINĖS RAIDOS TVARUMO VIZIJOJE	173
SUMMARY	178
LITERATŪRA.....	180
PRIEDAI	196

1. ĮVADAS

Lietuvos demografinė situacija intensyviai blogėjo beveik du dešimtmečius – paskutinįjį XX a. dešimtmetį ir pirmąjį XXI a. dešimtmetį. Lietuva šiuo periodu pagal pasiekiamas demografinių procesų ir struktūrų (mirtingumo, migracijos, gyventojų senėjimo, gyventojų skaičiaus mažėjimo) rodiklių reikšmes gana dažnai tarp Europos Sąjungos šalių užėmė paskutiniąsias pozicijas. Nors pirmo XXI a. dešimtmečio pabaigoje stebimi kai kurie pozityvūs pokyčiai (visų pirma gimstamumo ir mirtingumo srityse), per du dešimtmečius sukaupti negatyvūs demografinės situacijos pasikeitimai neišnyko ir toliau veikia gyventojų amžiaus struktūros pokyčius. Dėl išliekančios intensyvios emigracijos, neadekvačiai šalies socioekonominio išsivystymo lygiui aukšto vyrų mirtingumo ir kartų kaitos neužtikrinančio gimstamumo Lietuvos gyventojų skaičius kasmet mažėja, ypač darbingo amžiaus gyventojų grupėje. Nepalankios demografinės tendencijos atsispindi ir ilgalaikių gyventojų skaičiaus pokyčių prognozėse. Naujausios EUROSTAT gyventojų prognozės skelbia grėsmingą žinią: jau šio šimtmečio viduryje Lietuvos gyventojų skaičius nukris žemiau 2 milijonų.

Tarptautiniai ir Lietuvos moksliniai tyrimai rodo, kad nepalankius bendruosius demografinius rodiklius daugiausia lemia itin bloga ar net blogėjanti demografinė situacija kai kuriose gyventojų grupėse ir auganti demografinių rodiklių diferenciacija. Tai dažniausiai lemia specifinių demografinių problemų (pavyzdžiui, itin žemų gimstamumo ir santuokų rodiklių bei aukštų ištuokų, emigracijos ir mirtingumo rodiklių) koncentracija kai kuriose gyventojų grupėse. Demografinių procesų (gimstamumo, šeimos formavimo, skyrybų, mirtingumo ir emigracijos) diferenciacija paprastai padidėja sparčių politinių, ekonominių ar/ir socialinių pokyčių bei netolygios socialinės ekonominės raidos metu, lemdama nepalankius bendros demografinės situacijos pokyčius. Per pastaruosius du dešimtmečius labai pablogėjusi Rytų ir Vidurio Europos šalių, tarp jų ir Lietuvos, demografinė situacija, pastaruoju metu turinti tik pirminius kai kurių demografinių procesų pozityvių pokyčių požymius, skatina kelti konceptualias hipotezes, kad labai padidėjo įvairių gyventojų grupių demografinės elgsenos skirtumai. Tai identifikuoja ir šiame regione (tarp jų ir Lietuvoje) jau pradėtų kai kurių demografinių procesų diferenciacijos tyrimų pirminiai rezultatai, išryškinantys specifinius ir labai didelius

sociodemografinius ir socioekonominius demografinių procesų skirtumus, keliančius grėsmę prasidėjusių pozityvių demografinių pokyčių tvarumui ir ilgalaikiškumui. Tokias neigiamų demografinės raidos scenarijų galimybes patvirtina ir Lietuvos bei kaimyninių šalių prieštaringų pokyčių praeityje patirtis, kai trumpalaikius demografinės situacijos gerėjimo epizodus keitė staigūs situacijos blogėjimo periodai.

Atsakas šioms Lietuvos ir visos Europos Sąjungos mastu aktualioms problemoms – efektyvios, moksliniais duomenimis grįstos, gyventojų (demografinės) politikos kūrimas. Visa tai kuria poreikį plėtoti demografinių procesų diferenciacijos tyrimus, kuriuos iki šiol riboja metodologinių prieigų, tyrimų metodų ir duomenų patikimumo stygius. Tarptautiniai metodologiniai tyrimai akcentuoja tiek patikimų populiacijos lygmens demografinių duomenų problemas, tiek ir kompleksinių bei optimalių demografinių skirtumų vertinimo metodų kūrimo poreikį. Tai ypač pasakytina kalbant apie Vidurio ir Rytų Europos regioną, o tuo pačiu ir Lietuvą. Nepagrįstas duomenų šaltinių ir rodiklių pasirinkimas bei netinkamų metodų taikymas gali lemti klaidingos informacijos gavimą ir jos pateikimą viešosios politikos kūrėjams bei vykdytojams, o kartu ir realybei neadekvačių sprendimų priėmimą.

Nepaisant labai sparčios Europos šalių gyventojų demografinės diferenciacijos tyrimų plėtros pastaraisiais dešimtmečiais, šių problemų ištirtumas yra nepakankamas. Tai susiję ir su tuo, kad tik nedaugelis Europos šalių mokslininkų demografinių procesų diferenciacijos tyrimams naudoja visos populiacijos lygmens duomenis. Gimstamumo, šeimos formavimo ir skyrybų diferenciacijos tyrimams beveik išimtinai naudojami atrankinių tyrimų duomenys, kurie dažnai nereprezentuoja kai kurių gyventojų grupių. Populiacijos lygmens gyventojų mirtingumo diferenciacijos tyrimams dauguma šalių (ypač naujosios ES narės ir kitos pokomunistinės šalys) iki šiol naudoja riboto tikslumo agreguotus demografinės statistikos su surašymu nesujungtus mirtingumo duomenis. Tyrimų apžvalgos taip pat akcentuoja tradicinių plačiai naudojamų metodų trūkumus ir didelį naujų metodologinių sprendimų poreikį patikimesnės mokslo informacijos gavimui bei sklaidai. Be to, dauguma tokių demografinių skirtumų tyrimų vykdomi atskirai kiekvienam demografiniam procesui (gimstamumui, šeimos formavimui, skyryboms, mirtingumui), stokojant kompleksinio metodologinio požiūrio į bendrą socialinės diferenciacijos įtaką demografinėi raidai visos šalies ar tarptautiniu mastu.

Įvertinus demografinių procesų diferenciacijos problemų aktualumą ir tyrimų poreikį, šioje mokslo studijoje apibendrinami ir pristatomi

mokslinio projekto „Demografinių procesų diferenciacija ir jos įtaka Lietuvos gyventojų raidos tvarumui“ įgyvendinimo metu gauti nauji mokslo duomenys ir jų analizės rezultatai, taikytos teorinės-metodologinės priegijos bei rekomendacijos demografinių procesų diferenciacijos tyrimų plėtrai ir gyventojų (demografinėi) politikai. Mokslinio projekto tikslai: 1) kurti inovacines integruotų gyventojų registrų, gyventojų surašymų ir kontekstinių longitudinių bei agreguotų duomenų bazes ir naujus demografinių procesų diferenciacijos analizės algoritmus; 2) gauti naujos kartos mokslo žinių, itin svarbių Lietuvai ir kitoms ES šalims siekiant kompleksiskai vertinti demografinių procesų diferenciacijas ir jų poveikį demografinės raidos tvarumui; 3) remiantis naujos kartos patikima moksline informacija ir inovaciniais metodologiniais sprendimais kurti ir skleisti metodologines rekomendacijas demografinių procesų diferenciacijos tyrimų plėtrai.

Mokslinio projekto „Demografinių procesų diferenciacija ir jos įtaka Lietuvos gyventojų raidos tvarumui“ tyrimo rezultatais pagrįstos mokslo studijos empirinis pagrindas – tarptautiniu mastu unikalūs ir metodologiniu požiūriu inovaciniai su 2011 m. gyventojų surašymu sujungti longitudiniai duomenys. Šio projekto metu buvo jungiami visos populiacijos lygmens gyventojų surašymo ir posurašyminio periodo demografinių procesų registrų mikroduomenys. Palyginamiesiems laiko požiūriu demografinių skirtumų kaitos tyrimams buvo taikyta su 2001 m. gyventojų surašymu gimstamumo ir mirtingumo longitudinė duomenų bazė bei oficialiosios statistikos agreguotų duomenų ir rodiklių bazės (Lietuvos statistikos departamentas), Žmonijos mirtingumo duomenų bazė (Kalifornijos Berklio universitetas (JAV), Makso Planko demografinių tyrimų institutas (Vokietija), Žmonijos gimstamumo duomenų bazė (Makso Planko demografinių tyrimų institutas (Vokietija) ir Vienos demografinių tyrimų institutas (Austrija)). Tokie duomenys yra reprezentatyvūs visai populiacijai ir (skirtingai nuo atrankinių tyrimų) įtraukia į imtį ir ribines gyventojų grupes (pavyzdžiui, asmenis, gyvenančius socialinės globos ir pataisos (įkalinimo) institucijose). Be to, populiacijos lygmens duomenys leidžia gauti statistiškai patikimus specifinius pagal grupes demografinius rodiklius ir tokiu būdu užtikrina objektyvesnę demografinių procesų diferenciacijos mastų vertinimą. Tačiau tokie duomenys turi ir svarbių ribotumų, į kuriuos reikia atsižvelgti planuojant detalesnius demografinės diferenciacijos tyrimus. Pirma, sociodemografinis ir socioekonominis statusas fiksuojamas stebėjimo periodo pradžioje (surašymo metu). Ka-

dangi šis statusas stebėjimo periodu gali pasikeisti, būtina pasirinkti pakankamai trumpą stebėjimo periodą arba pasirinkti aukštesnę amžiaus ribą. Antra, gyventojų surašymo informacija apie demografinių procesų veiksmius yra ribota įtraukiant tik pagrindines sociodemografines ir socioekonominės charakteristikas.

Studiją sudaro įvadas, penki skyriai ir išvadinių pastabų dalis. Pirmame skyriuje (įvade) pristatomi tyrimo aktualumas, naujumas ir tikslai. Antroje dalyje aptariami gimusių, santuokų, ištuokų, mirties ir emigracijos registru įrašų ir 2011 m. gyventojų surašymo duomenų sujungimo metodologiniai pagrindai. Šiame skyriuje pateikiama su gyventojų surašymu sujungtų mikrolygmens duomenų bazių formavimo ir galutinių agreguotų dažnių formato duomenų bazių sukūrimo schema, aptariama atskirų demografinių procesų duomenų specifika ir sociodemografiniai bei socioekonominiai kintamieji. Čia taip pat pristatomi tokio tipo demografinių duomenų analizei taikomi metodai. Trečioje, ketvirtoje, penktoje ir šeštoje dalyse pateikiama atskirų demografinių procesų (gimstamumo, santuokų ir ištuokų, mirtingumo ir emigracijos) diferenciacijos pagal miesto-kaimo gyvenamąją vietą, tautybę, išsilavinimą ir ekonominio aktyvumo statusą analizė. Kiekvienoje dalyje pristatomos teorinės prielaidos, bendra Lietuvos situacijos analizė ilgesnio istorinio laikotarpio perspektyvoje ir empiriniai mokslinio tyrimo rezultatai. Septintame skyriuje apibendrinami atskirų demografinių procesų diferenciacijos tyrimų rezultatai ir jų poveikis visos šalies demografinės raidos tvarumui. Čia taip pat pateikiamos demografinės raidos prognozės, jas siejant su demografinių rodiklių skirtumų pokyčių scenarijais.

Studija parengta įgyvendinant Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę finansuojamą projektą „Demografinių procesų diferenciacija ir jos įtaka Lietuvos gyventojų raidos tvarumui“ (sutarties Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-02-067).

Li232 D. Jasilionis, V. Stankūnienė, A. Maslauskaitė, D. Stumbrys. Lietuvos demografinių procesų diferenciacija /Mokslo studija/ LSTC/ Vilnius, 2015, 200 p.

ISBN 978-9955-531-49-4

Šioje mokslo studijoje apibendrinami ir pristatomi mokslinio projekto „Demografinių procesų diferenciacija ir jos įtaka Lietuvos gyventojų raidos tvarumui“ įgyvendinimo metu gauti nauji mokslo duomenys apie gimstamumo, santuokų, skyrybų, mirtingumo pagal prielaidas ir emigracijos skirtumus pagal sociodemografinį ir socioekonominį statusą Lietuvoje. Mokslinio tyrimo empirinis pagrindas – tarptautiniu mastu unikalūs ir metodologiniu požiūriu inovaciniai su 2011 m. gyventojų surašymu sujungti longitiudiniai duomenys.

UDK 314(474.9)

LIETUVOS DEMOGRAFINIŲ PROCESŲ DIFERENCIACIJA

Mokslo studija

Leidėjas: Lietuvos socialinių tyrimų centras
Goštauto 11, Vilnius